

คุณค่าทางจริยธรรมของเทพที่มีผลต่อการพัฒนาชีวิต

Ethical Value of Deva affecting the Development of life

พระครูสิริรัตนานูวัตร, รศ.ดร.
Assoc.Prof. Phrakru Sirirattananuwat
ศูนย์บัณฑิตศึกษา วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ศึกษาสถานะและบทบาทของเทพในธรรมชาติและพระพุทธรูปศาสนาและศึกษาคุณค่าจริยธรรมของเทพที่มีผลต่อการพัฒนาชีวิต เป็นวิธีค้นคว้าเชิงเอกสาร ใช้พระไตรปิฎกเป็นเอกสารชั้นปฐมภูมิ

ผลการวิจัยพบว่า เทพมี ๓ จำพวก คือ อุบัติเทพ สมมติเทพ และวิสุทธิเทพ เทพจำพวก อุบัติเทพมีสถานะความมีอยู่ตามภพ/ภูมิ ตามอายุ ตามการเกิด/ตาย ตามภพ/ภูมิ ตามชีวิต/กำเนิด ตามอาหาร ตามความสัมพันธ์กับมนุษย์ เทพจัดกลุ่มเป็น ๓ กลุ่ม คือกลุ่มที่มีบทบาทต่อธรรมชาติและพระพุทธรูปศาสนา กลุ่มที่มีบทบาทของเทพในสวรรค์และกลุ่มที่มีจริยธรรมต่อพระพุทธรูปศาสนาและธรรมชาติ เทพมีอาณาจักรสถิตคือเทวโลก เป็นชาวสวรรค์ เทพในชั้นจตุรหาราช มีบทบาทต่อธรรมชาติ เช่น ป่า น้ำ อากาศ เป็นต้น เทพมีส่วนสำคัญในพระพุทธรูปศาสนา พระพุทธรูปเจ้าถือเป็นพุทธรูปหนึ่งใน ๕ คือ เวลาเที่ยงคืนจะทำหน้าที่แก้ปัญหาให้แก่เทพ เทพมีส่วนสำคัญให้เกิดมงคลสูตร

ธรรมให้เกิดเป็นเทพที่สำคัญ คือ (๑) บุญกิริยาวัตถุ ๓ (๒) บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ (๓) สัมปทา ๕ (๔) เทวธรรม ๒ (๕) วัตรบท ๗

เทพจะสร้างคุณค่าทางจริยธรรมแก่สังคม เพราะจริยธรรมของเทพ เป็นจริยธรรมที่มีผลต่อการพัฒนาชีวิตทางกาย-ใจ เอื้ออาทรต่อกัน เกิดสันติภาพต่อสังคมและธรรมชาติ มีคุณค่าต่อความรู้ ต่อการเป็นแหล่งจริยธรรม ต่อการเจริญอนุสติ ต่อการเป็นมิตรกับป่า ต่อการสะอาดเคราะห์ ต่อการบนบานต่อความสุข คุณค่าเหล่านี้เป็นประโยชน์เกื้อกูลอย่างยิ่งแก่ผู้ปฏิบัติ เพราะเป็นหลักที่ช่วยเสริมสร้างกำลังใจ ให้ความหวัง ทำให้ผู้ปฏิบัติตามได้ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เกิดในสวรรค์ พันทุกข์ในที่สุด

คำสำคัญ : คุณค่า, จริยธรรม, เทพ, การพัฒนาชีวิต

Abstract

This research consists of 2 objectives; to study the status and roles of gods (deva) in nature and Buddhism, to study ethical value to the development of life in Thai society. It is the documentary research in Tepiṭaka as the primary source.

It was found that there are three kinds of gods, namely:- gods by rebirth, gods by purification, gods by convention. The gods by rebirth have status, existence, according to sphere/heaven, according to age, according to birth/death, according to life/rebirth, according to food, according to relation with a human. The gods are grouped in three kinds, namely;- the kinds of roles in gods for Buddhism and nature. The kinds of rituals concerning with gods. The kinds of gods in heaven and the status and roles of gods for nature and Buddhism. The gods who produce the ethical values to human concluding monks and Buddhists. The gods is the important point of Buddhism. The Buddha regards the Buddha's one of routines in five ones, it is the reply of question for Deva at time in noon night

The morals of gods as Dhamma for being deva:- 1. Three bases of meritorious action (Puññakiriyāwatthu) 2. Ten bases of meritorious action (Puññakiriyāwatthu) 3. Five Achievement (Sampadā) 4. Two titles in ethics of gods (Devadhamma) 5. the seven principles for practice of gods (Wattapada)

The morality of gods develops their lives caring to each others arised peace in society and nature. In which, the god of forest follows rukkhadhamma, the gods of sky delete the lunar eclipse by speech in the Buddha's virtues, the god of rice care of vegetation, the god of water saves it, the god of rain gives rain in right season. The gods teach Dhamma to human and the human resides with the gods by making merit, making gift, making good, making of the ritual of good worship and ethical treatment.

The gods give ethical values to society. The morality of gods is the morality for the development of life, helping each others, the arise of peace in society and nature. The morality of gods has the value to knowledge, to moral source, to memorial, to relation of forest, to changing one's bad fortune, to pledge, to happiness. These values of gods are the benefit for followers, because they are empower in their minds being hopeful without carelessness. The next point of their lives is heaven. Finally, they are free from suffering and finding peace in one's own life.

Keywords : Value, Ethics, Gods, Development of Life

บทนำ

เทพมีอิทธิพลและบทบาทต่อพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ถือว่ามาคู่กันก็ว่าได้ จะเห็นว่า ก่อนพระพุทธเจ้าประสูติ ขณะประสูติ การแสดงธรรม ถึงกาลปรินิพพานของพระองค์จะมีเทพเข้ามา เกี่ยวข้องเสมอ แม้การบัญญัติพระวินัยของพระพุทธเจ้า เป็นต้นบัญญัติหลายข้อ เช่น ภูตคามวรรค ข้อที่ห้ามพระภิกษุพรากของเขียว ภิกษุใดละเมิดต้องอาบัติปาจิตตีย์ เป็นต้น นอกจากนี้เทพยังมีส่วน ผลักดันให้เกิดมงคลสูตร ๓๘ ประการด้วย จะเห็นว่าคัมภีร์พระไตรปิฎกทุกเล่มย่อมมีเรื่องเทพเข้ามา มีบทบาทด้วยเสมอ กระทั่งธรรมชาติทุกชนิดก็มีเทพสถิตอยู่ประจำ น้ำเรียกว่าพระแม่คงคา ผนเรียกว่า พระวรรณเทพ ลมเรียกว่าวาวยุเทพ ดวงจันทร์เรียกว่าจันทร์เทพ ดวงอาทิตย์เรียกว่าพระสุริยเทพ ต้นไม้ เรียกว่ารุกขเทพ ภูเขาเรียกว่าสิขรเทพ บ้านเรือนเรียกว่าฆรเทพ (เทพประจำบ้านเรือน) นอกจากนี้ ก็ยังเทพวิสุทธิได้แก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็ยังมีเทพสมมติ ได้แก่ พระราชา พระราชินี ในฐานะเทพมนุษย์ เป็นดังเทพโดยการปฏิบัติในศัพทราชาธรรม

นอกจากคำที่จะเรียกว่าเทพแล้ว ยังมีคำอื่น ๆ ที่หมายถึงเทพคือคำว่าท้าว เช่น ท้าวภูเวรหรือ เวสวัณ ในฐานะเป็นเทพแห่งจอมยักษ ทำหน้าที่ผู้ครองประจำทิศเหนือ เทพตนนี้ปรากฏให้เห็นที่ องค์พระพุทธชินราชตรงขานูด้านซ้าย โดยมีท้าวภูเวรหรือเวสวัณนี้ทำหน้าที่อารักขาพระพุทธชินราช มีอาวุธ คือไม้ตะบอง สถิตอยู่ ณ เบื้องซ้ายของพระพุทธชินราช ซึ่งเทพภูเวรนี้เป็นเทพหนึ่งในสี่ของสวรรค์ จาตุมหาราช ซึ่งท้าวทั้ง ๔ นี้ทำหน้าที่ปกครองทิศทั้ง ๔ ประจำสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช และท้าว จาตุมหาราชนั้นนี้มีคุณสมบัติพิเศษ คือ มีแสงสว่างส่องไปโดยรอบทิศทั้ง ๔ ตัวอย่างที่สถิตอยู่ในป่า เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังปรากฏในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค

เทพต่าง ๆ นี้ มีอิทธิพลทางความเชื่อและทางจริยธรรมต่อมนุษย์ ทำให้มนุษย์เห็นคุณค่า เห็นบุญคุณแล้วแสดงความกตัญญูต่อเทพในลักษณะต่าง ๆ จึงปรากฏการแสดงออกต่อเทพหลายรูปแบบ เช่น เทวดาพลี การบอบาน บวงสรวง การอัญเชิญในบทเพลงชุมนุม เป็นต้น สมควรศึกษาอย่างชัดเจน เกี่ยวกับสถานะ บทบาท และจริยธรรมของเทพนำมาพัฒนาชีวิตเกิดสันติสุขในชีวิตในที่สุด

วัตถุประสงค์การศึกษา

๑. เพื่อศึกษาสถานะและบทบาทของเทพที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและพระพุทธศาสนา
๒. เพื่อศึกษาคุณค่าทางจริยธรรมของเทพต่อการพัฒนาชีวิต

วิธีการศึกษา

เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร อาศัยคัมภีร์พระไตรปิฎก โดยแยกศึกษาเป็นสถานะ บทบาท จริยธรรมของเทพ และคุณค่าทางจริยธรรมของเทพที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาชีวิต มีผลให้เกิดสุขในระดับบุคคล องค์กร และสันติภาพโลกได้

ผลการศึกษา

จากการศึกษาพบว่า เทพมี ๓ ชนิด คือ อุบัติเทพ สมมติเทพ และวิสุทธิตเทพ โดยเฉพาะอุบัติเทพที่จะศึกษานี้มีสถานะความมีอยู่แยกตามภพภูมิ โดยเทพชั้นจาตุมหาราชิก้า มีจำนวนทั่วจุลกโลกบาล ผู้ปกครองทิศของจักรวาลใน ๔ ทิศ ท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ ปกครองทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหก จอมกุ่มภัณฑ์ ปกครองทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค ปกครองทิศตะวันตก ท้าวกุเวรหรือเวสวัณจอมยักษ์ ปกครองทิศเหนือ เทพชั้นดาวดึงส์ มีจำนวนสหายเทพ ๓๓ ตนมีพระอินทร์หรือท้าวสักกะเป็นหัวหน้า พร้อมด้วยสหายอีก ๓๒ คน (รวมหัวหน้า เป็น ๓๓) บังเอิญว่าสวรรค์ที่ ๓๓ คนนี้ไปเกิด มีพวกอสูรอาศัยอยู่ก่อนแล้ว ท้าวสักกะจึงนัดแนะกับเพื่อน ๆ ว่าจะไม่ยอมตีมีสุราที่พวกอสูรนำมาเลี้ยงต้อนรับ ในขณะที่พวกอสูรดื่มจนเมามายไม่ได้สติ เทพทั้ง ๓๓ องค์จึงขับไล่อสูรออกจากสวรรค์ได้สำเร็จ และอยู่ครองสวรรค์ชั้นนี้นับแต่นั้นมา พวกอสูรพยายามจะแย่งชิงเอาสวรรค์คืนหลายครั้งแต่ก็พ่ายแพ้ประจำ ซึ่งสงครามระหว่างเทพกับอสูรนี้เป็นที่รู้กันว่า เทวสุรสงคราม เทพชั้นยามา คือเทพดินแดนผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวสุยามหรือสุยามเทพบุตร ผู้มีบุญญาธิการใหญ่เหนือกว่าเทพทุกองค์ในสวรรค์ชั้นนี้ เพราะได้บำเพ็ญความดีมากกว่าองค์อื่น ๆ เป็นผู้ปกครอง เทพชั้นดุสิต คือเทพดินแดนผู้เฝ้าอ้อมด้วยสิริสมบัติ

ของตน มีท้าวสันดุสิตเป็นจอมเทพ ถือกันว่าเป็นที่อุบัติของพระโพธิสัตว์ คือพระเวสสันดรในพระชาติสุดท้ายก่อนเป็นพระพุทธเจ้า นับเป็นภพพิเศษกว่าสวรรค์ชั้นอื่น ๆ พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา เมื่อสวรรคตหลังจากประสูติเจ้าชายสิทธัตถะได้ ๗ วัน ก็ทรงบังเกิดเป็นเทพในสวรรค์ชั้นนี้ ดังพุทธดำรัสตรัสกับพระอานนท์ว่า “เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วัน พระมารดาของพระองค์สวรรคตไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต” เทพชั้นนิมมานรดี คือสวรรค์ระดับชั้นนิมมานรดี เทพในดินแดนผู้ยินดีในการเนรมิตด้วยตนเอง มีท้าวสุนิมมิตเป็นจอมเทพ ถือกันว่า เทพในชั้นนี้ ปรารถนาสิ่งใด ๆ ก็เนรมิตได้เอง เทพชั้นปรนิมิตวสวัตดี คือ เทพดินแดนผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นนิรมิตให้ มีท้าววสวัตดีเป็นจอมเทพ ถือว่าเป็นเทพกลุ่มที่อยู่ในระดับสูงที่สุดในสวรรค์ระดับกามาพจรทั้งหมด สวรรค์ชั้นนี้แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายเทพ มีหัวหน้าชื่อว่าปรนิมิตวสวัตดีเทพบุตร ปกครองเฉพาะเหล่าเทพ ส่วนฝ่ายมาร มีหัวหน้าชื่อว่าปรนิมิตวสวัตดีมารหรือเรียกสั้น ๆ ว่า วสวัตดีมาร ปกครองเฉพาะมารทั้งหลาย

ความมีอยู่ของเทพแยกตามอายุและสวรรค์ว่ามีชีวิตอยู่อย่างไร เมื่อเทียบอายุของเทพกับมนุษย์ อาณานิสงส์การรักษาโอบุสคติที่ได้อยู่ร่วมกับเทพในสวรรค์แต่ละชั้น และได้เปรียบเทียบความสุขในราชสมบัติกับความสุขอันเป็นทิพย์ ดังนี้ จำนวน ๕๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรี จำนวน ๑๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นดาวดึงส์ ๓๐ ราตรี จำนวน ๒๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นยามา ๓๐ ราตรี จำนวน ๔๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นดุสิต ๓๐ ราตรี จำนวน ๘๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นนิมมานรดี ๓๐ ราตรี จำนวน ๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดี ๓๐ ราตรี

การจตุติของเทพ มีเหตุที่เทพจตุติด้วยเหตุ ๔ ประการด้วยกัน คือ (๑) จตุติเพราะสิ้นอายุ (๒) จตุติเพราะสิ้นบุญ (๓) จตุติเพราะอดอาหาร (๔) เทพจตุติเพราะโกรธ และเทพมีนิมิตแห่งเทพก่อนที่จะจตุติ มี ๕ ประการ คือ (๑) ดอกไม้ทิพย์อันเป็นเครื่องประดับเหยงแห่ง (๒) ผ้าทรงเศร้ามอง (๓) มีเหงื่อไหลออกจากรักแร้สองข้าง (๔) ทิพย์อาสน์ คือนั่งที่นอนเคยสบายกลับแข็งกระด้าง (๕) ร่างกายเศร้ามอง รัศมีกายก็พลอยเศร้ามองด้วย

การอุบัติของเทพ เทพมีสถานะและบทบาทแยกตามภพ/ภูมิ ในทางพระพุทธศาสนานั้น แบ่งภพของสิ่งมีชีวิตต่างๆ ในวิภวสงสารที่จะสามารถไปเกิดได้ตามผลกรรมของตนไว้ทั้งสิ้น ๓๑ ภูมิใหญ่ ๆ คือ “ภูมิที่ ๑ คือ กามภูมิ ๑๑ ภูมิ รูปภูมิ ๑๖ ภูมิ และอรุพภูมิ ๔ ภูมิ ซึ่งแต่ละภูมินั้นก็มีคุณลักษณะต่างกัน โดยกามภูมิจะทึบมาก รูปภูมิ ทึบน้อย อรุพภูมิ โปร่งใส คือไม่มีกิเลส

บทบาทของเทพแยกเป็นกลุ่ม คือกลุ่มพิธีกรรม กลุ่มเทพสวรรค์และกลุ่มเทพสาธุการ กลุ่มพิธีกรรม เป็นลักษณะเทพชุมนุม จะร่วมกันฟังการสวดมนต์ของพระสงฆ์ด้วย มีอีกตอนหนึ่งที่พระสงฆ์จะแสดงธรรม ก็จะทำพิธีอาราธนาพระสงฆ์โดยอ้างถึงท้าวสทนต์พิพรหม ที่ทำหน้าที่อาราธนาพระพุทธรูปให้ตัดสัจใจเผยแผ่ธรรมภายหลังตรัสรู้ใหม่ ๆ เทพแห่งพิธีกรรมบานบาน จะมีเครื่องบนบานเป็นสิ่งมีชีวิตที่ตายและสุกแล้ว มีหัวหมู ไช้ต้ม ผลไม้ สาธุการเทพ จะทำหน้าที่สนับสนุนการเผยแผ่ธรรมของพระพุทธรูป พระอรหันตสาวก พระภิกษุสงฆ์หรือแม่มีมนุษย์ผู้ทำดี ก็ย่อมได้รับการแซ่ซ้องสรรเสริญจากเทพเช่นเดียวกัน ถ้าตรงกันข้ามนี้ก็ตามหา รังเกลียดคนนั้นทำให้ผู้นั้นเกิดอาเพศเหตุภัยต่าง ๆ ตัวอย่างเทพที่แซ่ซ้องสรรเสริญในคราวที่พระพุทธรูปเจ้าแสดงธรรมจักกับปวัตตนสูตร ตอนท้ายเทศนาธรรม ดังความว่า “ - ทวยเทพชั้นจาตุมาหาราช - ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา - ชั้นดุสิต - ชั้นนิมมานรดี - ชั้นปรินิมิทตสวรรค์ - ทวยเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหมสดับเสียงของทวยเทพชั้นปรินิมิทตสวรรค์แล้ว ก็กระจายข่าวว่า นั้นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยมพระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทพ มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ “เพียงครู่เดียวเท่านั้น เสียงป่าวประกาศ ได้กระจายขึ้นไปถึงพรหมโลก ทั้งหมื่นโลกธาตุนี้ ก็สั่นสะเทือนเลื่อนลั่น ทั้งแสงสว่างอันเจิดจ้าหาประมาณมิได้ก็ปรากฏในโลก ล่วงเทวานุภาพของเทพทั้งหลาย อีกธรรมเทศนาสูตรหนึ่ง คือมงคลสูตร ๓๘ ประการ ซึ่งถือได้ว่า มงคลสูตรนี้เกิดขึ้นได้ด้วยความช่วยเหลือของเทพก็ว่าได้

กลุ่มบทบาทของเทพในสวรรค์ชั้นกามาวจรภูมิ อยู่ในฐานะอันเป็นทิพย์เหนือกว่ามนุษย์ แม้จะยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส เช่นเดียวกับมนุษย์ก็ตาม แต่กามคุณ ๕ ของเหล่าเทพจะเป็นทิพย์มีความประณีตกว่ารูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสในโลกมนุษย์ กามคุณนี้ไม่ว่าเทพหรือมนุษย์เมื่อไปเกี่ยวข้องแล้วเกิดลุ่มหลงได้เช่นกัน ดังนั้น กามคุณ ๕ จึงมีเสน่ห์ มีแรงดึงดูดให้ทั้งมนุษย์และเทพยวงเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ทำให้มนุษย์กับเทพยังต้องข้องเกี่ยวกันและแสดงบทบาทต่อกันในด้านต่าง ๆ

พระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม คือ พุทธศาสนาจะเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่จำเป็นและสำคัญ เป็นเครื่องช่วยให้มนุษย์ดีและเป็นสุขโดยเฉพาะเรื่องฝน น้ำ พืช อากาศและดิน ว่า มีตัวอย่างพุทธศาสนากับน้ำ ว่า “ชนเหล่าใดสร้างอาราม (สวนไม้ดอกไม้ผล) ปลูกหญ้าไม้ (ใช้ร่มเงา) สร้างสะพาน และชนเหล่าใดให้โรงน้ำเป็นทานและบ่อน้ำทั้งบ้านที่พักอาศัย ชนเหล่านั้นย่อมมีบุญเจริญในกาลทุกเมื่อ

ทั้งกลางวันและกลางคืน คนเหล่านั้นตั้งอยู่ในธรรม สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไปสวรรค์”^๑ เป็นที่ชัดเจนว่า พระพุทธศาสนามีทัศนะต่อน้ำที่ดี เพราะเล็งเห็นความบริสุทธิ์ของน้ำต่อมนุษย์ ตามที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุใดมิใช่ผู้อาพาธ ไม่พึงถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนขะพะลงในน้ำภิกษุใดอาศัยความไม่เอื้อเพื่อ มิใช่ผู้อาพาธ ถ่ายอุจจาระปัสสาวะหรือบ้วนขะพะ ลงในน้ำ ต้องอาบัติทุกกฏ”^๒ สมัยนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ อคคาพเวเจตีย์ เขต เมืองอาฬวี ครั้งนั้น พวกภิกษุชาวเมืองอาฬวีทำการก่อสร้าง ตัดบ่าง ใช้ให้ตัดบ่างซึ่งต้นไม้ ภิกษุชาวเมืองอาฬวีรูปหนึ่งกำลังตัดต้นไม้ เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ได้กล่าวกับภิกษุนั้นว่า “ท่านผู้เจริญ ท่านต้องการจะสร้างที่อยู่ของท่านก็โปรดอย่าตัดต้นไม้ที่เป็นที่อยู่ของข้าพเจ้าเลย ภิกษุนั้นไม่เชื่อฟังยังขึ้นตัด ได้พันลูกแขนลูกของเทวดา พระพุทธองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุพรากของเสียวว่า “พีช ภิกษุสำคัญว่าพีช ตัดเองก็ดี ให้คนอื่นตัดก็ดี ทำลายเองก็ดี ให้คนอื่นทำลายก็ดี ต้มเองก็ดี ให้คนอื่นต้มก็ดี ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^๓ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำหนิว่า โมฆะบุรุษ พวกชาวบ้านมีความสำคัญว่าต้นไม้มิมีชีวิต โมฆะบุรุษทั้งหลาย การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงดังนี้ จึงทรงบัญญัติว่า “ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะพรากกุตคาม”^๔

พุทธศาสนากับดิน พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับดินโดยคิดว่าเมื่อขุดดินลงไปย่อมมีผลกระทบทำอันตรายสิ่งมีชีวิตในดินนั้นอย่างแน่นอน ข้อนี้ก็เป็นที่ปรากฏชัดแล้วว่าบัญญัติไว้เป็นข้อแรกในศีล ๕ ว่า “เรา จะสมათานงตวันจากการทำลายชีวิตให้ตกลงไป” วินัย มหาวิภังค์ พระมหาโมคคัลลานะ แปลงสีหนาท เห็นว่าพื้นดินใต้มหาปฐพีนี้มีโอชะ มีรสอร่อย เหมือนน้ำผึ้งหวิที่ไม่มีตัวอ่อน ขอประทานพระวโรกาส ข้าพระพุทธเจ้าจะพลิกแผ่นดิน เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายได้ฉันทวันดิน”^๕ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตเพราะเห็นสัตว์น้อยใหญ่ที่จะตายไป

การพัฒนาชีวิตตามจริยธรรมของเทพ โดยจริยธรรมของเทพคือ บุญกิริยาวัตถุ สัมปทา เทวธรรม และวัตรบท ซึ่งมีคุณค่าทางจริยธรรมในฐานะเป็นความรู้ เป็นมิตรกับธรรมชาติ เป็นแหล่งจริยธรรม การพัฒนาชีวิตตามจริยธรรมของเทพนี้มีผลต่อธรรมชาติและพระพุทธศาสนา

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๖/๓๘.

^๒ วิ.ภิกษุณี (ไทย) ๓/๑๒๔๑/๓๙๘.

^๓ วิ.มहा. (ไทย) ๒/๘๙/๒๗๗.

^๔ วิ.มहा. (ไทย) ๒/๘๙/๒๗๗.

^๕ วิ.มहा. (ไทย) ๑/๑๗/๑๐.

สรุปผลและข้อเสนอแนะ

ผู้ศึกษาได้สรุปผลการศึกษาวัตถุประสงค์ และเปรียบเทียบกิจกรรม ผลที่ได้รับ และได้ข้อสรุปใหม่ที่เพิ่มขึ้นพร้อมกับการประยุกต์ใช้ ดังนี้

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	วัตถุประสงค์	ประโยชน์ที่ได้และการประยุกต์ใช้
๑. ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิจากพระไตรปิฎก/หุตติยภูมิจากเอกสารรายงานการวิจัย	ทราบถึงข้อมูลเกี่ยวกับเทพ: สถานะ บทบาทของเทพที่สัมพันธ์กับธรรม และพระพุทธรูปศาสนา	ข้อที่ ๑	ทราบสถานะและบทบาทของเทพที่สัมพันธ์กับธรรม และพระพุทธรูปศาสนา
๒. ศึกษาข้อมูล/ประเด็นที่เป็นสถานะ ความมีอยู่ของเทพในสถานะต่าง ๆ	ทราบถึงสถานะและความมีอยู่ของเทพในสถานะต่าง ๆ	ข้อที่ ๑	การปฏิบัติตนต่อเทพประเภทต่าง ๆ
๓. ศึกษาข้อมูลจริยธรรมของเทพ	ทราบถึงจริยธรรมของเทพ	ข้อ ๒	นำจริยธรรมของเทพมาประยุกต์ใช้ในชีวิต
๔. ศึกษาข้อมูลจริยธรรมของเทพและคุณค่าในจริยธรรม	ทราบถึงคุณค่าในจริยธรรมของเทพด้านต่าง ๆ ๗ ด้าน	ข้อ ๒	เห็นคุณค่าจริยธรรมของเทพชัดเจนขึ้น
๕. ศึกษาคุณค่าในจริยธรรมของที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและพระพุทธรูปศาสนา	ทราบถึงความสัมพันธ์ของเทพกับธรรมชาติและพระพุทธรูปศาสนาเช่น ต้นปัญญุตัญตคามวรรค มงคลสูตร ๓๘การใช้หน้าของพระสงฆ์	ข้อ ๑ และ ๒	เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปศาสนา พระสงฆ์ ธรรมชาติ สิ่งมีชีวิตต่าง ๆ
๖. ดำเนินการจัดทำข้อมูลตามวัตถุประสงค์ ๑-๒	ทราบถึงจริยธรรมของเทพที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธรูปศาสนาและสัมพันธ์กับธรรมชาติ	ข้อ ๑-๒	ทราบแหล่งความรู้ในพระพุทธรูปศาสนาเกี่ยวกับเทพมากขึ้น
ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ ๑-๒	ได้ข้อมูลครบถ้วน	ข้อ ๑-๒	ได้องค์ความรู้เรื่องเทพและจริยธรรมของเทพ

แผนภาพเปรียบเทียบผลการดำเนินการตามกิจกรรมการศึกษา

แผนภาพการบนบาน บวงสรวง เพื่อการบอกกล่าวเทพยดาที่สถิตตามธรรมชาติด้วย
เครื่องเซ่นไหว้ที่ปรุงแล้ว

ผู้ศึกษาจึงใคร่แนะนำว่า สังคมปัจจุบันนี้ ต้องยอมรับว่า มักเบียดเบียนซึ่งกันและกันในลักษณะต่าง ๆ ซ้ำยังรุนแรงมากขึ้น ปัญหาเกิดขึ้นกับคนทุกเพศทุกวัย ยกตัวอย่าง การปล้นร้านขายทอง เมื่อก่อนนี้จะปล้นเอาแต่ทรัพย์ แต่ปัจจุบันเจ้าของร้านและคนขายก็ถึงแก่ชีวิตไปด้วย เมื่อก่อนนี้อาตุที่ใช้ปล้นนิยมเป็นปืนปลอม แต่เดี๋ยวนี้เป็นจริง เมื่อก่อนนี้ ปัญหาการฆ่า ตีรันฟันแทงกันก็มีบ้างปะปลาย แต่เดี๋ยวนี้ถี่มาก ใช่ว่าจะยานพาหนะที่หาได้ง่าย ซื้อได้ง่าย เมื่อเร็ว ๆ ปัญหาการครอบครัว ปัญหาชีวิตรัก ทำร้ายกันซึ่งสามีตามง้อภรรยาไม่เป็นผล สามีเก่าได้ใช้น้ำมันราดและจุดไฟเผาภรรยาได้รับบาดเจ็บสาหัส

ดังกล่าวมา อาจจะไม่เน้นไปที่ปัญหาอันตราย ภัยสังคมที่รุนแรงก็ได้ อาจจะไม่มองข้ามปัญหาภัยเงียบ เช่น พ่อแม่ทอดทิ้งลูก หรือลูกไม่รับเลี้ยงดูพ่อแม่ยามแก่เฒ่า ปัญหาทะเลาะเรื่องมรดก การคดโกง ไม่ซื่อสัตย์ต่อกัน ซึ่งปัญหาเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นปัญหาจริยธรรมทั้งนั้น ซึ่งครอบคลุมอยู่ด้วยทิวธรรม ทั้งที่เป็นธรรมโลกบาท และวัตรบท ๗ ดังนั้น ถ้าเพียงแต่ปฏิบัติตามทิวธรรมนี้แล้ว ก็สามารถแก้ปัญหาสังคมได้ ทำให้สังคมสงบสุข นำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ในที่สุด

ข้อวิจารณ์

จากการศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์พระไตรปิฎกเรื่องคุณค่าของเทพที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาชีวิตนี้ ทำให้รู้ในแง่มุมเชิงลึกเกี่ยวกับเทพมากขึ้น กล่าวคือว่า จริยธรรมของเทพ คือการที่เทพปฏิบัติในจริยธรรม มีผลดีต่อบุคคล ต่อสัตว์ ต่อพระพุทธศาสนาและธรรมชาติ ปัญหาว่าจริยธรรมอะไรที่เหล่าเทพนั้นปฏิบัติ

ปัญหาหัวข้อนี้จะตอบได้ว่าบุญกิริยาวัตถุ สัมปทา เทวธรรม และวัตรบพ นอกจากนี้ เทพมีคุณค่าทางจริยธรรมด้วย คือ คุณความของเทพและจริยธรรมของเทพที่ปฏิบัติแล้วมีผลดีมาถึงมนุษย์ ทำให้สังคมเกิดความสุข สวัสดิ์ เกิดสันติภาพในสังคม ซึ่งมีทั้งต่อบุคคล ต่อธรรมชาติและพระพุทธศาสนา มงคลสูตร ๓๘ ประการ ถือว่าเป็นบทบาทของเทพที่มีส่วนผลักดันให้เกิดขึ้น นั่นคือว่า ในอีกมุมหนึ่งทำให้เราได้เห็นบทบาทของเทพในภารกิจของพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์วิมานวัตถุ ยังได้รวบรวมเรื่องราวการถามตอบระหว่างพระมหาโมคคัลลานะกับเหล่าเทพผู้ได้วิมานต่าง ๆ กัน หรือบางครั้ง เทพผู้ได้วิมานนั้น ๆ ได้มากราบทูลเล่าความดีที่ทำไว้ต่อพระพุทธเจ้า จริยธรรมของเทพนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติตามเกิดคุณค่าความรู้เกิดแหล่งจริยธรรม การเป็นมิตรกับป่า เกิดจริยธรรม ๓ ราศีของเทพ เป็นต้น

รุกขเทพ เป็นเทพประจำต้นไม้ เรียกว่าผู้รักษาดูแลต้นไม้หรือป่าไม้ ความข้อนี้ให้เข้าใจว่า ต้นไม้กับป่าไม้ให้เป็นเรื่องเดียวกัน เพราะบางครั้งเมื่อเราพูดถึงป่าก็หมายถึงต้นไม้ ถ้าเราพูดถึงต้นไม้ก็หมายถึงป่า ดังตอนหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงตัดป่า แต่อย่าตัดต้นไม้ เพราะภัยย่อมเกิดจากป่า เธอทั้งหลาย ครั้นตัดป่า และหมู่ไม้ในป่าแล้ว จงเป็นผู้ไม่มีป่าอยู่เถิด ตราบใดบุรุษยังไม่ตัดหมู่ไม้ในป่า แม้เพียงเล็กน้อยในสตรีทั้งหลาย ตราบนั้นเขาย่อมมีใจผูกพัน เหมือนลูกโคที่ยังดีมนมมีใจ ผูกพันในแม่โค ฉะนั้น”

ปัญหา ๓ ราศี เป็นปัญหาจริยธรรม ๓ ข้อที่กบิลพรหมกับธรรมบาลกุมารทั้งสองนี้ทายกันโดยมีเศียรเป็นเดิมพัน เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในตำนานประเพณีสงกรานต์ที่ถือเป็นจุดหลักของตำนานสงกรานต์ทีเดียว คือปัญหาว่าตอนเช้า ราศีอยู่ที่ไหน ตอบว่าอยู่ที่โบน้า หมายถึง เวลาคืนนอนตอนเช้า ต้องทำให้เกิดราศีด้วยการล้างหน้า ตอนกลางวัน ราศีอยู่ที่ไหน ตอบว่าอยู่ที่อก หมายถึงว่า เมื่ออากาศร้อนเพื่อให้เย็นเปรียบด้วยขันติธรรม มีเมตตาธรรม ตอนกลางคืน ราศีอยู่ที่ไหน ตอบว่า อยู่ที่เท้า หมายถึงให้ล้างเท้าก่อนเข้านอน เพราะเมื่อกลางคืนไปเที่ยวเตร่เฮฮาเหยียบมูลวัว-ควาย เประอะเปื่อน ต้องล้างเท้าก่อนเข้านอน เพื่อไม่ให้เท้าเปื้อนเประอะที่หลับที่นอน อันเป็นที่มาของเชื้อโรค เช่น กาฬโรค อหิวาตกโรค ปัญหาจริยธรรม ๓ ราศี จะมีผลต่อการสร้างระเบียบวินัยให้แก่คน สร้างสุขพลาณามัยแก่ชีวิตนั่นเอง

สมมติเทพ มีธรรมประจำพระองค์อย่างหนึ่ง เรียกว่า ราชธรรม หรือทศพิธราชธรรม ซึ่งราชธรรมนี้เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ไทยปฏิบัติธรรมข้อนี้มิได้ขาด ทำให้แผ่นดินไทยร่มเย็น ไร้อันตราย ฟ้าใส ใจเบิกบาน พระองค์เป็นเอกอัครเรืองชลประธาน เรื่องฟ้าฝนสร้างทฤษฎีฝนหลวงขึ้นเป็นแห่งแรกของโลก ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการนี้เป็นปัญหาของพญาหงส์ทูลถามพระราช

คำว่า พระราชา แปลว่าผู้ยังประชาชนให้อยินดี คืออินในความรักที่พระราชาปฏิบัติธรรมในราชธรรม ๑๐ ประการ ในราชสังคหวัตถุ ๔ ประการ พระราชารักประชาชน พระราชาบำรุงเลี้ยงประชาชน และ ก็ทำได้ตามที่ประชาชนต้องการให้เป็น ดังความในบทสวดปัดตีทานคาถาพร้อมคำแปลว่า ..... สัมมา ธารัง ปะเวจฉันโต กาละ เทโว ปะวัสสะตุ แปลว่า ขอฝนจงเพิ่มในอุทกธาร ตกต้องใน กาลโดยชอบ วุฑฒิกาวายะ สัตตานัง สมะมิทัง เนตุ เมทะนิง จงนำไปซึ่งเมทนีดล ให้สำเร็จประโยชน์ เพื่ออันบังเกิดความเจริญแก่สัตว์ทั้งหลาย มาตา ปิตา จะ อัตระชัง นิจจิง รักขันติ ปุตตะกัง มารดาและบิดา ย่อมถนอมบุตรน้อยอันบังเกิดในตนเป็นนิตย์ ฉันโต เอวัง ัมเมนะ ราชาโน ปะชัง รักขันตุ สัพพะทา ฯ ขอพระราชาทั้งหลาย จงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ในกาลทั้งปวงนั้น เทอญ ฉันนั้น

ทศพิธราชธรรมนี้ มิใช่แต่จะปฏิบัติเฉพาะพระราชาเท่านั้น ในความหมายจริง ๆ แล้ว จะมีผลไปถึงข้าราชการด้วย เพราะข้าราชการคือผู้ปฏิบัติงานต่างพระเนตรพระกรรณของพระองค์ เพราะงานในประเทศมีมาก ประชากรก็เยอะ พระองค์ไม่สามารถทำให้ทั่วถึงได้ จึงมอบให้บุคคลผู้ทำหน้าที่แทนหรือข้าราชการที่กระจายอยู่ทุกหนทุกแห่งของประเทศนี้แหละทำหน้าที่แทนจึงจะทั่วถึงได้ แต่ในการปฏิบัติงานของข้าราชการนั้นถือจริยธรรมอะไร นั่นก็คือถือจริยธรรมตามที่พระราชาถือปฏิบัติ คือ ทศพิธราชธรรมนั่นเอง ดังนั้น คุณค่าของการปฏิบัติในจริยธรรมเกิดขึ้น ย่อมให้ไพร่ฟ้าหน้าใส และแล้วประชา ก็สุขใจอันเป็นยอดปรารถนาทุกชีวิต

การพัฒนาชีวิต ตามที่นิยามไว้ว่า การได้พัฒนาชีวิตตามจริยธรรมของประกอบด้วยบุญกิริยาวัตถุ สัมปทา เทวธรรม และวัตรบท การพัฒนาชีวิตตามจริยธรรมของเทพที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและพระพุทธรศาสนา ซึ่งคำว่า สังคมไทย หมายถึง พุทธศาสนิกชนและผู้ถือพิธีกรรมตามประเพณีของพระพุทธศาสนา สอดคล้องการศึกษาค้นคว้าในหัวข้อนี้

การพัฒนาชีวิตในจริยธรรมของเทพที่สัมพันธ์กับธรรมชาติ ผู้วิจัยกำหนดเอาธรรมชาติหลัก ๆ ที่เทพสถิตและมีบทบาทกับธรรมชาตินั้น ๆ ทำให้มีผลเกิดจริยธรรม เช่น ปฐมบัญญัติวินัยสงฆ์ และประชาชนถือเป็นจริยธรรมในฐานะประเพณีอื่น ๆ ที่มีอิทธิพลมาถึงปัจจุบันมากมาย ซึ่งธรรมชาติหลักๆ ในหัวข้อนี้ ๑) จริยธรรมของเทพกับป่า ๒) จริยธรรมของเทพจากกับนภากาศ ๓) จริยธรรมของเทพกับข้าว ๔) จริยธรรมของเทพกับน้ำ ๕) จริยธรรมของเทพกับฝน ๖) จริยธรรมของเทพกับธรรมชาติอื่นๆ มีเทพแห่งป่า เทพแห่งนภากาศ เทพแห่งข้าว เทพแห่งน้ำ เทพแห่งฝน เทพแห่งธรรมชาติหรือสิ่งๆ ที่เนื่องด้วยธรรมชาติอื่น ๆ

กิตติกรรมประกาศ

ผู้ศึกษา ขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงต่อพระเดชพระคุณพระธรรมเสนาบดี เจ้าอาวาสวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ประธานที่ปรึกษาวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ตลอดทั้งไวยาวัจกรของวัดที่อนุเคราะห์เรื่องนี้เป็นอย่างดี

ขออนุโมทนากองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ให้โอกาสศึกษาและเขียนบทความนี้ ขออนุโมทนาขอบคุณนิสิตวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ในฐานะต้นสังกัด โดยเฉพาะนิสิตปริญญาโทที่รับเป็นภาระจัดหาข้อมูล ขออนุโมทนาขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิให้คำแนะนำปรับแก้ไขให้เป็นบทความคุณภาพ หากคุณความดีที่จะเกิดขึ้นจากเขียนบทความนี้ ขอมอบให้เป็นปฏิบัติการคุณแก่ทุกท่านและสถาบันการศึกษา หน่วยงานราชการ องค์กร คณะบุคคล และส่วนบุคคลต่าง ๆ ทั่ว ณ ที่นี้

บรรณานุกรม

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **พระพุทธศาสนาในความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย**. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง ๒๕๔๓.

พระครูสิริรัตนาวตฺร. **เรื่องนามว่าอินเดีย..., รวมบทความ**. พิษณุโลก: โรงพิมพ์ไฟกัสมาสเตอร์ปริ้นต์, ๒๕๓๔.

_____. “คุณค่าทางจริยธรรมในประเพณีสงกรานต์”. **รายงานการวิจัย**, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

_____. “การบบาน บวงสรวง : แนวคิด หลักการและอิทธิพลต่อสังคมไทย”. **รายงานการวิจัย**, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

_____. “พระพุทธศาสนากับศิลปะนวัตกรรม”. **มหาวิทยาลัยวิชาการ**, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๗.

พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **พุทธวิธีในการสอน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ ฯ : บริษัท โอเอ็นจีการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๒.

_____. **คนไทยหลงทางหรืออย่างไร**. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.

พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ.ปยุตฺโต). **ปรากฏการณ์จิตตคามรามเทพ ๒๕๕๐ เมื่อเทพมาเยือนเมืองคอน**. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๕๐.

พระมหาทวี จานวโร. พุทธวิธีเทศนาแบบต่าง ๆ. พิษณุโลก: โฟกัสมาสเตอร์ปริ้นต์, ๒๕๔๙.

พระราชวรมณี, (ประยูร ธรรมจิตโต). อนุทินธรรมะ : ธรรมสำหรับ ๓๖๕ วัน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มุลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สมคิด สวยล้ำ, พันตรี. “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมจากการตอบปัญหาเทพของพระพุทธเจ้า”.

ปริญญาานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

Tich Nhat Hanh. **Look Deep and Smile; Buddhism and Ecology**. Edited by M. Batchelor, Delhi: Motilal Paranasidas, 1994.

Phramaha Sirivat, Wongsas. **The Concept of Devas as Depicted in Suttantapitaka**. Ph.D. Dissertation, Pune, India : University of Pune, 2006.

Leopold Aldo. **A Sand County Alamanac**. New York: Oxford University Press, 1966.